

Inventaris van het 'Groot Archief'

Nieuwe toekomst voor Bossche verleden

Dr. L.P.L.Pirene*

In de inleiding op de 'Inventaris van het Groot Archief der gemeente 's-Hertogenbosch', in 1859 tot een goed einde gebracht door gemeentearchivaris Rogier van Zuijlen en het jaar daarop in druk verschenen, stellen B&W vast 'hoe aanzienlijk de rijkdom mag genoemd worden, die 's-Hertogenbosch in zijn oude oorkonden bezit terwijl daaruit de geschiedenisnavorscher zal kunnen zien hoe ruim het veld is van vele nog ongekennde oude documenten.'

Henri Ebeling, archivaris van 1910 tot aan zijn overlijden in 1953, hier bezig met het Oud Archief (?) in zijn werkkamer. Het archief was toen nog Achter het Stadhuis gevestigd.
(Foto: Stadsarchief)

Die inventaris heeft het lang volgehouden en zulks in die mate, dat stadsarchivaris Henri Ebeling nog in 1949 van mening was, dat het op basis hiervan verantwoord was aan drie historici van naam opdracht te geven tot het schrijven van een nieuwe alles omvattende stadsgeschiedenis. Wel stelde hij vast, dat in de toekomst aan het samenstellen van een nieuwe aangepaste en aangevulde inventaris niet te ontkomen was (p. 28).

De opdracht aan prof. Niermeyer, prof. Rogier en prof. Verberne verzandde. Binnen hun taakstelling aan de universiteiten van Amsterdam, Nijmegen en (toen nog Hogeschool) Tilburg bleken zij overvraagd. Waarschijnlijk zou de inventaris van Van Zuijlen, door de auteurs ietwat denigrerend een magazijnlijst genoemd (p. 27), ook zijn overvraagd en was Ebeling ietwat te optimistisch.

De steeds grotere reikwijdte van het Stadsarchief als instelling zowel in tijdspanne als in verbeteringen van de outillage en verruiming van de personeelsbezetting had tot gevolg dat deze Dienst voor professional en amateur het centrum werd voor historisch onderzoek m.b.t. de geschiedenis van Stad en Meierij, en tot bron van informatie voor hen, die streden voor het behoud van de historische infrastructuur van de stad. Om te voorkomen, dat het samenstellen van een nieuwe, aan de actuele vraagstelling aangepaste inventaris daardoor zou wegglijden werd de heer Hoekx in 1993 vrijgesteld om zich uitsluitend aan deze taak te wijden. Stadsarchivaris drs. Bert Looper streefde er in die periode naar de medewerkers meer los te weken uit de verstrengeling van de maatschappelijke betrokkenheid, een gevolg van de druk van buiten op de Dienst.

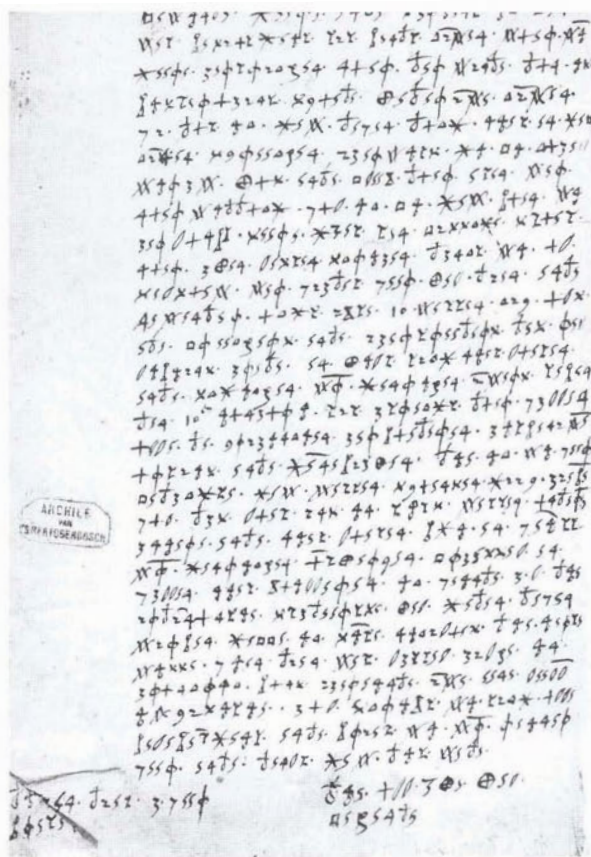
Hoekx, die al het nodige voorbereidende werk had verricht, ging op degelijke wijze van start zoals te verwachten was voor ieder, die hem kent.

Als rechtgeaard jurist analyticus van nature werd hij na zijn pensionering als inventarisator opgevolgd door de mediëvist Valentijn Paquay, als historicus eer geneigd tot synthese. In de jaren veertig en vijftig, toen ik mijn loopbaan begon, werd nog gediscussieerd over de vraag wie het meest geschikt was voor een functie als archivaris, de jurist of de historicus. Wijlen mr. J. Smit, van 1914 tot 1949 rijksarchivaris in Noord-Brabant, die in deze inventaris regelmatig opduikt, was uiteraard een sterke voorstander van de rechtsgeleerde. Het duo Hoekx/Paquay bleek om die reden een gelukkige combinatie.

Hoekx geeft ons in zijn inleiding een inzicht in de bevoegdheden waarover het stadsbestuur tijdens het ancien régime beschikte met uiteraard de vele variaties daarin naargelang de relatie met de landheer, tot 1629 de hertog van Brabant, of de binnenstedelijke verhoudingen. Daarna volgt een beschrijving van de stadsfunctionarissen en van de omvang van het ambtelijk apparaat, waarover de stad beschikte. Tenslotte geeft hij een overzicht van in het verleden ondernomen pogingen om enig zicht te krijgen op wat er van de gevoerde administratie was overgebleven, de archieven dus. Paquay verantwoordt in een gedegen hoofdstuk de wijze van bewerking, herordening en hernummering.

De keuze van 1795, jaar van de grote verandering, als eindjaar van het oud-archief had in staatkundig opzicht voor de hand gelegen maar omdat de administratie tot 1810 nog grotendeels op de oude voet doorging is terecht aan dat jaartal als einddatum de voorkeur gegeven.

Zeer veel bewondering heb ik voor Paquay's exposé *Den Bosch, een stad in de regio en het hertogdom* (p. 54-64). Reeds eerder is getracht een antwoord te vinden op de vraag wat voor een type stad 's-Hertogenbosch nu eigenlijk was om te kunnen verklaren hoe een visionair kunstenaar als Jeroen Bosch in dit milieu heeft kunnen gedijen. In 1967 heb ik het geprobeerd in de bijlagen op de catalogus van de Jeroen Bosch tentoonstelling. In 1990 is het probleem opnieuw aan de orde gesteld door de Belgische kunsthistoricus Paul Vandenbroeck in de catalogus *In Buscoducis* (p. 394-402) terwijl in 2001 meerdere Brabantse historici een poging waagden in *De wereld van Bosch* (p. 4-74). 's-Hertogenbosch was geen residentiestad, geen middelpunt van internationale jaarmarkten zoals Antwerpen en Bergen op Zoom, kende geen stapelrecht, geen georganiseerde coterie van patricische geslachten en evenmin een geplande uitbreiding in de vorm van een 'nieuwstad'.

Geheimschrift bevindt zich in het Archief van Proeningh van Deventer, aanwezig in het Stadsarchief. President-schep en Dirk Aertssen schreef deze brief aan Gerard Proeningh op 4 januari 1579 vanuit Gent. In plaats van elke letter werd een getal of ander teken gebruikt. (Foto: Stadsarchief)

De eigenlijke betekenis lag in de juridische, kerkelijke en economische dominantie van de stad in de Meierij en dan met name in de noordoostelijke uit- hoek van het hertogdom en in aanpalende heerlijk- heden. Kapitaal, verdiend in de handel en in de plaatselijke nijverheid of toebedeeld aan charitatieve instellingen en kloosters, werd geïnvesteerd in de agrarische sector op het platteland. Paquay verwijst naar ontwikkelingen in de andere grote steden bin- nen Brabant, naar Utrecht en naar vergelijkbare centra in het rivierengebied als Nijmegen en Dor- drecht. Voor degenen, die heel in het kort enig zicht willen krijgen op de geschiedenis van de stad, is deze samenvatting een ideale gids.

Stadsrekeningen

Terug naar de archieven. 's-Hertogenbosch is rede- lijk gelukkig geweest voor wat betreft het behoud ervan. Antwerpen leed onherstelbare verliezen door de rampspoed van de zg. *Spaanse Furie* op 4 novem- ber 1576. Brussel onderging eenzelfde lot als gevolg van de beschieting van de stad door Franse troepen onder maarschalk Villeroi op 13 en 14 augustus 1695 tijdens de z.g. *Negenjarige Oorlog*. Ook een deel van de archieven van de hertogen en van de Staten

Mr. Jozef A.M. Hoekx begon bij het Stadsarchief in 1962 als stagiair en nam in 1998 afscheid als adjunct-archivaris.

(Foto: Stadsarchief, Albert Schreurs, 1998)

van Brabant ging toen ten onder (p. 60 en 101). Leuven is op dit gebied de meest gelukkige Brabantse hoofdstad geweest.

Een van de grote verliezen van Bossche archieven is het ontbreken van de stadsrekeningen over de jaren 1406-1496, dit temeer omdat de posten in deze rekeningen veel meer omvatten dan alleen cijfermateriaal.

Je kunt er alleen maar naar gissen, maar de voorzichtige suggestie, dat zij jaren na het afhoren kunnen zijn stukgesneden om te dienen als zegelstaarten lijkt mij ongeloofwaardig (p. 46). Wel is het bekend, dat de stad zeer zuinig was op het dure perkament en het valt de gebruiker op hoe voor het uitreiken van de grossen van schepenakten het perkament tot in de hoeken werd volgeschreven. Maar zoals elke stad zal 's-Hertogenbosch erop hebben toegezien, dat de stadsrekeningen om praktische en juridische redenen als serie werden bewaard.

Omdat de stadsrekeningen in viervoud werden opgemaakt (p. 304) kan wellicht het exemplaar, dat voor het stadsbestuur in brede zin bedoeld was of wellicht zelfs het rentmeestersexemplaar voor dit doel zijn stukgesneden. Hoe het ook zij, het blijft een leemte.

De stadscommune

Meer geluk had de stad met het z.g. Bosch' protocol, een andere seriële bron, die met een lacune van 1372-1376 de lange periode 1367-1809 omvat. Dit deel van de stedelijke administratie blijft begrijpelijkerwijs vanwege de geheel andere aard ervan buiten

de inventaris. Wel roert Paquay het merkwaardige feit aan, dat deze protocollen en de uitgereikte grossen in tegenstelling tot bijna alle andere steden in de Nederlanden tot diep in de 16e eeuw in het Latijn zijn gesteld. Hij schrijft dit gebruik toe aan de invloed van het notariaat op de stedelijke secretarie (p. 68). De concentratie van notarissen in de hoofdstad van de Meierij is inderdaad een zeer opmerkelijke geweest. Een en ander is doel van onderzoek naar het ontstaan, de ontwikkeling en de organisatie van de middeleeuwse stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot circa 1450 waarop drs. Geertrui Van Synghel, bekend van het Oorkondenboek van Noord-Brabant, bij de Leidse hoogleraar W.P. Blockmans hoopt te promoveren.

Geluk heeft de stad ook gehad met de *stadscommune* (middeleeuwse bewaarplaats: een kist of kast) waarin de belangrijkste privileges werden bewaard waaraan de wetmatigheid van het handelen van de stedelijke overheid kon worden getoetst in haar relatie tot de keizer van het Heilige Roomsche Rijk, de hertog, andere steden in Brabant, dorpen en heerlijkheden in de Meierij en de eigen ingezetenen.

Dat de stad voorzichtig omging met deze charters werd mede hierdoor bepaald, dat de geldingsdatum eeuwen van kracht kon blijven, in uitzonderlijke gevallen tot aan het einde van het ancien régime. Zij werden in de jaren zestig van de 19e eeuw beschreven door de toenmalige erudiete gemeentesecretaris J. Sassen en in 1865 in druk uitgegeven. Al vanaf het einde van de 15e eeuw werden de meeste teksten overgeschreven in z.g. stadsprivilegeboeken en/of cartularia.

De auteurs analyseren deze boeken diepgaand en overtuigend (p. 156-166), maar bij hun kanteekening dat er aan de hand van de nummers 1118-1870 bij Sassen ongeveer 700 originelen uit de stedelijke administratie verloren zouden zijn gegaan plaats ik een vraagteken. Immers in die lijst komen nogal wat teksten voor, waarin het stadsbestuur geen partij is. De vraag rijst of zij ooit deel hebben uitgemaakt van de *stadscommune* in strikte zin. Zij kunnen ook zijn getranscribeerd van kopieën (tot copia copiae toe) om te dienen als documentatiemateriaal in algemene zin. We zouden ze met een modern woord fotokopieën kunnen noemen of een soort schaduwarchief avant la lettre al dan niet rond een bepaald thema of naar aanleiding van een proces. De bewerkers hebben er van afgezien de charters uit de *stadscommune* opnieuw en meer uitvoerig samen te vatten dan Sassen deed met kopregesten, annotatie en een meer uitgewerkte lijst van persoons- en plaatsnamen zoals in het verleden lang usance is geweest. Zulk een aanpak vergt veel tijd

en zou de uitgave van de inventaris, toch al een groot karwei, aanzienlijk hebben vertraagd. Bovendien, zo realiseer ik mij maar al te goed, zijn de gedetailleerde verwijzingen, die daardoor beschikbaar komen, slechts voor een kleine geïnteresseerde doelgroep van waarde. De kosten-baten afweging wordt dan een argument om het na te laten. De vraag blijft wel hoe betrouwbaar de omschrijvingen van Sassen zijn. Hebben de bewerkers steekproeven genomen om dit te controleren?

Hoe dan ook, de oorkonden uit de *stadscomme* hebben nu een logische plaats gekregen in het oud-archief. De bewerkers zijn nog verder gegaan en hebben teksten, die met de administratie van doen hebben maar slechts in de privilegeboeken bewaard zijn gebleven, in de inventaris opgenomen, zij het vanzelfsprekend zonder nummer.

Dit is een kostbaar hulpmiddel, dat nog meer waarde krijgt door verwijzingen naar (meestal) recente literatuur. Dat dank zij de inspanningen van prof. mr. J.P.A. Coopmans, die in Tilburg een eigen school van jonge Brabantse rechtshistorici vormde, en het proefschrift van zijn leerling mevrouw

B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch vóór 1629* (Tilburg 1986) veel voorbereidend werk is verricht mag in dit verband niet onvermeld blijven. Ook de lijvige studie van A.H. Schuttelaars, *Heren van de Raad, Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving 1500-1580* (diss. Nijmegen 1998) biedt op dit terrein tal van aanknopingspunten (p. 81-206).

Ondanks de overvloed aan nieuwe publicaties over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch, die de laatste decennia het licht hebben gezien, biedt de wijze, waarop de bewerkers hun taak hebben opgevat, aanknopingspunten voor verdere studie mede dank zij de gekozen indeling in XVIII hoofdstukken, waaruit blijkt hoe breed de taak was van een stadsbestuur tijdens het ancien régime.

Zorgvuldige afweging

De indeling gaat niet in alle opzichten terug op een oude inventaris, die vanwege het voor een archivaris 'sacrosancte' herkomstbeginsel leidraad moet zijn voor een herordening.

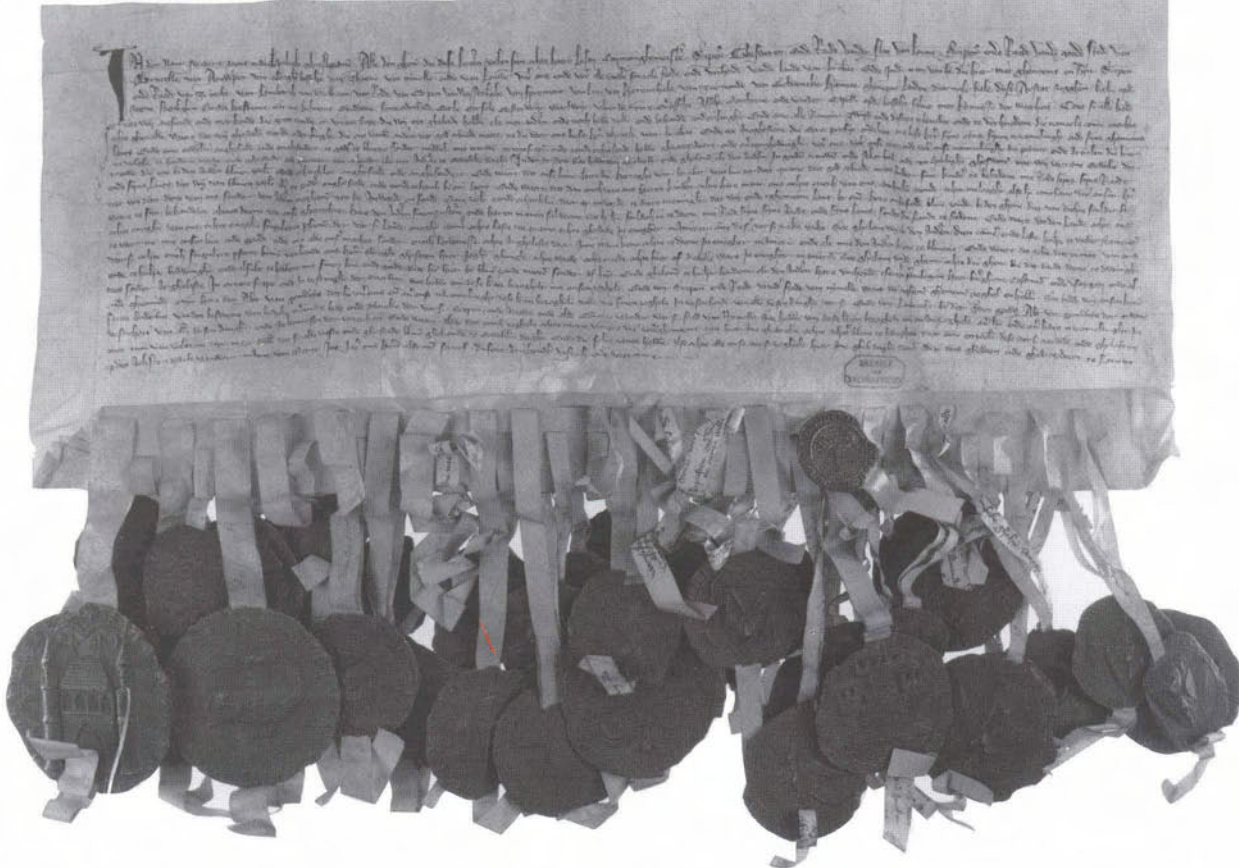
Immers ook in het verleden was men niet altijd consequent. Bovendien verfijnde in de loop van de tijd de taakstelling van een stadsbestuur. Is aanvankelijk het ambtelijk apparaat nog zeer bescheiden (p. 46), in de 18e eeuw zien we hoe het was uitgebreid en voor hoeveel taken het bestuur zich gesteld zag (p. 20-23). Steeds meer had de hertog uit geldnood macht moeten delen middels het leenstelsel en de opkomst van de standenstaat, ook al trachtten de Staten-Generaal na 1648 in de Meierij het tij te keren door centrale wetgeving (*Staats-Brabant*) en het uitkopen van heerlijkheden. Ook de hoofdstad 's-Hertogenbosch, een na 1648 loze titel, bewaakte haar resterende ruime autonomie met hardnekkige aandacht (cf. M.R. Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud*, Nijmegen, 1999, p. 58-62). Deze hang naar zelfbestuur en de uitsplitsing van taken dwongen de bewerkers ertoe soms terug te grijpen op in de 19e eeuw 'uitgevonden' z.g. historische categorieën (p. 36).

Omdat het 'onderbrengen' van archiefstukken in deze capita selecta van een inventaris niet eenvoudig is zagen de bewerkers zich genoodzaakt tot een zorgvuldige afweging.

Zo zocht ik de fraai gekalligrafeerde uitvoerige tekst van de *Blijde Inkomste* van hertogin Johanna en hertog Wenceslaus uit 1356 aanvankelijk in de rubriek XIII A 'Relaties tot het hertogdom Brabant' (p. 587) en daarna onder XIV A 'Algemene Brabantse privileges, wetgevingen e.d. vóór 1629' bij de tekst over de Raad van Kortenbergh (p. 666) c.q. de Brabantse stedenverdragen (p. 693-696). De oorkonde is echter

Achter het Stadhuis. De 'romantiek van een oud depot', 1956.
(Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

Vriendschapsverdrag uit 1354 tussen de steden en vrijheden van Brabant. De reepjes perkament waaraan de zegels hangen, de zogenoemde zegelstaarten, zijn het product van hergebruik. Met materiaal werd zuinig omgesprongen; zelfs bij zo'n geweldig belangrijk verdrag gebruikte de administratie geen nieuw perkament voor de staarten. (Stadsarchief, charters Sassen nr. 121, nu inv. Oud Stadsarchief nr. 5475; foto: Koos Post)

ondergebracht in hoofdstuk 1 'Voorrechten en rechten' (p. 146), een wel erg brede paraplu waar van alles onder schuil kan gaan.

Jammer is het, dat de geheime in cijferschrift overgeleverde correspondentie tussen president-schepenen Dirk Aertssen, in het najaar van 1578 naar Antwerpen vertrokken om zitting te nemen in de Staten van Brabant, en zijn medeschepenen Gerard Proeningh van Deventer niet in de inventaris is opgenomen. Proeningh was in 's-Hertogenbosch achtergebleven om de belangen van de sterk groeiende calvinistische factie, waarvan ook Aertssen deel uitmaakte, in het oog te houden en te behartigen.

Het betreft hier een van stadswegen in beslag genomen dossier waarvan de inhoud aan het licht kwam na de uittocht uit de stad van duizenden calvinisten in de tweede helft van 1579. De ontcijferde inhoud toonde aan, dat de tegenpartij revolutionaire wegen niet schuwde om haar gelijk te halen. Immers 'noot en vreegt gen privilegiën' (L.P.L. Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, p. 224).

Tegen de achtergrond van de geleverde prestatie zijn deze kanttekeningen niet meer dan notities in

de marge. Dat er bij intensief gebruik fouten in juridische beschrijvingen kunnen opduiken lijkt mij haast onvermijdelijk.

Het uitkomen van deze inventaris is voor al degenen, soms van ver buiten de stad, die in de geschiedenis van 's-Hertogenbosch zijn geïnteresseerd, een gedenkwaardige gebeurtenis waarmee het gemeentebestuur, het Stadsarchief en de bewerkers alle eer inleggen. Hij biedt zoals vermeld veel meer dan van een inventaris mag worden verwacht. Op onderdelen kan hij dienen als leerboek voor aankomende archivariissen. Gelukkig is gekozen voor een klassieke uitgave in druk met een overzichtelijke indeling en een duidelijk lettertype. Op de bijgevoegde cd staat een digitale versie van de inventaris. Bovendien kan men daarop nog vele specificaties ('nadere toegangen') van diverse inventarisnummers aantreffen, en tevens concordansen met oudere nummeringen. Van Zuijlen uit 1860 krijgt na bijna anderhalve eeuw trouwe dienst een eervol exit, Sassen uit 1865 kan men blijven gebruiken, maar Hoekx en Paquay hebben in 2004 aan het Bossche verleden een nieuwe toekomst gegeven.

* Dr.L.P.L. Pirenne was in het verleden respectievelijk gemeente-archivaris van 's-Hertogenbosch en rijksarchivaris in Noord-Brabant

Mr. Jozef Hoekx en drs. Valentijn Paquay, *Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch 1262-1810* ('s-Hertogenbosch 2004) 1017 pag. in twee banden, met cd; publicatie van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch.